

ULUS DEVLET VE BÖLGESEL DİNAMİKLER ZEMİNİNDE ORTA ASYA'DA SINIRAŞAN SULAR TRANSBOUNDARY RIVERS AT CENTRAL ASIA IN THE MANNER OF NATION STATE AND REGIONAL DYNAMICS

Kürşad ZORLU* & Erman AKILLI**

ÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da belirginleşen anlaşmazlıklardan birisi de sınıraşan suların kullanımı ve paylaşımı sorunu olmuştur. Bu sorunun makul ve barışçıl çabalarla çözülmesi, yakın gelecekte öngörülen su kaynakları ve enerji ihtiyacı dikkate alındığında, bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerin istikrarı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada Orta Asya bölgesinde sınıraşan suların kullanımı, Amu Derya ve Sır Derya nehirleri özelinde irdelenmekte ve mevcut su kaynaklarının nispeten daha yüksekte konuşlanan menba ülkeler (Kırgızistan ve Tacikistan) ile kıyıdaş ülkeler (Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan) arasında eşit biçimde kullanımı adına süregelen anlaşmazlık ve ihtilafların bölge istikrarına olan muhtemel etkileri ortaya konulmaktadır. Bu çalışmanın nüvesini oluşturan Amu Derya ve Sır Derya üzerinde süregelen 'kronik' ihtilafın çözülmesi adına atılacak adımlar; ulus devlet ve bölgesel dinamikler bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sınıraşan Sular, Orta Asya, Su Sorunları, Enerji Kaynakları

ABSTRACT

As a result of the power vacuum that emerged after the dissolution of the USSR, critical disputes over the control of Central Asia's transboundary rivers came to prominence in the region. Considering the looming water and energy needs of the neighboring states of Central Asia, the elimination of these disputes by way of fair and peaceful efforts will be vital in securing the stability of intraregional relations. Thus, this study first of all aims to review the dispute on the usage and sharing of Central Asia's rivers, in particular the Amu Derya and Syr Derya rivers, by taking into account the perspectives of upstream states (Kyrgyzstan and Tajikistan) and downstream states (Kazakhstan, Uzbekistan and

* Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Öğretim Üyesi. E-posta: kzorlu77@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi. E-posta: e.akilli@yahoo.com

Turkmenistan). The second primary aim of this work is to review the dispute's impact on the overall stability of the region in terms of energy security by way of operationalizing the notions of nation-state and regional dynamics.

Keywords: *Transboundary Watercourses, Central Asia, Water Disputes, Energy Resources*

GİRİŞ

Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından özellikle eski Sovyet havzasında küreselleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte Orta Asya bölgesindeki entegrasyon çabaları çok yönlü ve dinamik bir süreçte şekillenmiştir. Üretim ve tüketim alışkanlıklarının hızla değişmesi, bireylerin toplum ve ulus devlete ilişkin beklentilerinin farklı bir yönelim kazanması, dijital değişimle gelen acımasız rekabet ortamı birliktelikleri ve işbirliği seçeneklerini dönüştürmekte ya da giderek perçinlemektedir. Soğuk Savaş sona erdiren nihai gelişme olarak değerlendirilen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılma süreci; uluslararası sistemin genelinde ve bilhassa Avrasya coğrafyasında siyaset, ekonomi ve enerji alanlarında köklü değişimlere yol açmıştır. Halford McKinder'in, "Kara Hakimiyet" teorisine atıfla, *Kalpgah*'ın ve Zbigniew Brzezinski'nin "Büyük Oyun" yaklaşımına atıfla *Kara Delik*'in anahtarının, yani Avrasya coğrafyasının ve onun odağı sayılabilecek Orta Asya'nı kilidini çözecek yegane ögenin "enerji kaynakları" olduğunu ifade etmek mümkündür.¹

Bu bağlamda Rusya, Çin, ABD ve Avrupa Birliği (AB)'nin Orta Asya bölgesine yönelik diplomatik adımlarının giderek belirginleştiği görülmektedir. 1991 sonrası gelişmeler dikkate alındığında (1) Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu'nun "Yakın Çevre Doktrini" bağlamında inşa ettiği Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) hamlesi ile bölgedeki varlığını devam ettirme gayesi², (2) Çin Halk Cumhuriyeti'nin bölge ülkeleri ile ikili münasebetler geliştirme çabası, (3) ABD'nin Avrasya coğrafyasındaki enerji kaynaklarına ulaşabilmek için 1998 yılında yayınlanan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesinde bölgedeki enerji rezervlerinin uluslararası pazarlara aktarılmasının açıkça ortaya

1 Guo Xuetang, "The Energy Security in Central Eurasia: the Geopolitical Implications to China's Energy Strategy", *China and Eurasia Forum Quarterly*, Volume 4, No. 4, 2006, s. 119.

2 Oktay F. Tanrısever, "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: 'Yakın Çevre' Doktrini'nin İflosu", *Küresel Politikada Orta Asya*, Der. Mustafa Aydın, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2005), s. 45.

konulması³ ve (4) Avrupa Birliği'nin özellikle Şansölye Angela Merkel önderliğinde *Neu-Ostpolitik/Yeni Doğu Politikası*⁴ yaklaşımını benimsemesi uluslararası sistem içerisinde enerji kaynaklarının önemini gözler önüne seren gelişmeler olarak gösterilebilir.

Öte yandan küreselleşme süreciyle şekillenen bölgesel stratejiler, Orta Asya'da enerjinin paylaşımı ve kullanımı meselesini hidrokarbon kaynakların ötesine taşıyarak SSCB'den miras kalan iç içe geçmiş sulama kanallarını, bunların bağlandığı uluslararası suları, nehir ve gölleri de vazgeçilmez hale getirmektedir. Bölgede geçmişte sınırşan suların kullanımı ve paylaşımındaki yanlış uygulamalar sebebiyle ekonomik kalkınmada durgunluk ve etnik çeşitliliğin yarattığı zeminde kronikleşen problemler zaman zaman gün yüzüne çıkmaktadır. Zira Orta Asya'da su kaynaklarının kullanımı ve paylaşımına ilişkin anlaşmazlıkların işbirliği temelinde çözümlenmesi bölgenin siyasal, sosyal ve ekonomik entegrasyonu açısından hayati bir önem taşımaktadır.

Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Afganistan'ı kapsayan bu geniş coğrafyaya hayat veren başlıca su kaynakları Aral havzasında bulunan, tarih boyunca efsanelere konu olan Amu Derya (Ceyhun) ve Sır Derya (Seyhun), bugün bölge ülkeleri için hayat kaynağı konumundadır. SSCB döneminde Amu Derya ve Sır Derya'nın menba ülkeleri durumundaki Kırgızistan ve Tacikistan'a inşa edilen Kambarata, Toktogul, Nurek ve Sangtuda hidroelektrik santralleri; Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'ı içine alacak şekilde tüm bölgeye elektrik enerjisi sağlarken, barajlarda depolanan sular da özellikle Özbek ve Kazak tarım arazileri için etkin biçimde kullanılmıştır. Zira Özbekistan, topraklarında gerçekleştirilen pamuğa dayalı tarım sayesinde dönemin Sovyet tekstil endüstrisinin pamuk rezervi olmuştur.⁵ Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılarak ulusal sınırların ve ekonomilerin ortaya çıkmasıyla birlikte, geçmişteki iş bölümü de büyük ölçüde sona ermiş; her ülke sulama ve enerji ihtiyacını kendi ulus devlet dinamikleri çerperinde güvence altına almaya başlamıştır.⁶

3 Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları", *Küresel Politikada Orta Asya*, Der. Mustafa Aydın, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2005), s. 24.

4 Jakob Mischke – Andreas Umland, "Germany's New Ostpolitik: An Old Foreign Policy Doctrine Gets A Makeover", *Foreign Affairs*, 9 Nisan 2014, (Erişim: 09.04.2014), <http://www.foreignaffairs.com/articles/141115/jakob-mischke-and-andreas-umland/germanys-new-ostpolitik>.

5 M. Turgut Demirtepe – İzzet Ahmet Bozbey, "Özbekistan ve 'Arap Baharı': Anna Karenina İlkesi ya da Potansiyel Bir 'Devrim'in İmkamı", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 33, (Ankara: Usak Yayınları, 2013), s. 107.

6 "Orta Asya'nın Bitmeyen Su Sorunu", *Anadolu Ajansı*, 15 Haziran 2014, (Erişim: 15.06.2014), <http://www.aa.com.tr/tr/tag/98970--orta-asyanın-bitmeyen-su-sorunu>

Bölgenin her geçen gün kuraklık tehlikesiyle daha fazla yüzleşen geniş tarım alanları ve bölge ekonomilerinin hidroenerji ihtiyacı, bu iki nehrin yani Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin önemini giderek artırmaktadır. Bölgede sınıraşan sular bağlamında belirginleşen çatışmanın temelinde aşağı-kıyıdaş devletlerin (Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan) suya ihtiyaç duyması, yukarı-kıyıdaş devletlerin (Tacikistan ve Kırgızistan) ise ellerinde bulundurdukları zengin su kaynaklarını kendi ulusal çıkarları çerçevesinde kullanmak istemesi yatmaktadır.⁷

Bu çalışmada Orta Asya'da sınıraşan suların, özellikle Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin kontrolü üzerine kıyıdaş ülkeler arasında süregelen kronik ihtilafların incelenmesi ve muhtemel çözümlerin ulus devlet ve bölgesel dinamikler minvalinde ele alınması amaçlanmaktadır. Çalışmada önce uluslararası hukuk bağlamında geliştirilen sınıraşan sulardan kaynaklı ihtilafların çözümüne dair hukuki doktrinlere yer verilecek, ardından ise Orta Asya coğrafyasında sınıraşan suların neden kronik bir ihtilaf haline dönüştüğüne değinilerek söz konusu ihtilafın çözümü; ulus devlet ve bölgesel dinamikler çerperinde irdelenecektir.

DÜNYADA SINIRAŞAN SULARIN DURUMU

Son yıllarda yapılan çalışmalara göre dünya nüfusunun %40'ının kuraklıkla mücadele ettiği görülmektedir. Canlı varlığının devamı için elzem olan su ve suya ulaşımın teminat altına alınmasının, ulusal güvenliğin bir unsuru haline geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁸ Dünyada 276 adet sınıraşan nehir havzası bulunmaktadır ve bunların 60 tanesi Asya kıtasında yer almaktadır.⁹ Bu bağlamda su sistemine ulaşım ve sistem üzerinde mutlak kontrolün sağlanması adına atılacak adımlar paydaş devletler arasında anlaşmazlık ve ihtilafların doğmasına neden olabilecektir.¹⁰ Ancak diğer taraftan bakıldığında 1820 ile 2007 yılları arasında sınıraşan sular sebebiyle imza edilen uluslararası anlaşmaların sayısının 450'yi bulduğu görülmektedir.¹¹

7 Gülay Kılıç, "Orta Asya'da Su Sorunu: Bir Yılan Hikâyesi", *Analist*, Ağustos Sayı:6, (Ankara: Usak Yayınları, 2011), s. 63.

8 Peter H. Gleick, "Water And Conflict: Fresh Water Resources And International Security", *International Security*, Vol. 18, No.1, 1993, s. 79.

9 United Nations Transboundary Waters Fact Sheet, (Erişim: 14 Kasım 2014), http://www.unwater.org/fileadmin/user_upload/unwater_new/docs/transboundary_waters.pdf

10 Miriam Lowi, "Rivers of Conflict, Rivers of Peace", *Journal of International Affairs*, Vol.49, No.1, 1995, ss. 123-124.

11 United Nations Transboundary Waters Fact Sheet, (Erişim: 14 Kasım 2014), http://www.unwater.org/fileadmin/user_upload/unwater_new/docs/transboundary_waters.pdf

Bununla birlikte bir su sisteminin ulusal veya uluslararası olarak kabul edilmesi için bir takım özellikleri bünyesinde barındırması gerekmektedir. Örneğin, kaynağından denize ulaştığı yere kadar, tek bir devletin sınırları içerisinde kalan akarsular ulusal akarsular olarak tanımlanırken, birden çok devletin ülkesinden geçen akarsular ise uluslararası akarsular olarak tanımlanmaktadır.¹² Sınırşan sular ise iki veya daha fazla ülkenin topraklarını kat ederek akan, suyun çıktığı ülke (menba) ile aktığı ülke (mansap) arasında kullanımı eşit olmayan sulardır.¹³ Uluslararası Hukuk Derneği'ne göre; “İki veya daha çok devletin, sınırları dâhilinde kalan ve içindeki yüzeyde gerek doğal, gerekse suni bütün akarsuların, belli bir alanın sularını akıtarak bir denize mahreci bulunmayan kapalı ülke içi kısımlara açılan ortak mahreçlerde son bulunduğu bölgedir.”¹⁴ Sınırşan sular konusunda, kıyıdaş devletlerin haklarını ve yükümlülüklerini belirleyen kapsamlı ve tüm uyumsuzluklara uygulanabilir nitelikte uluslararası kurallar bulunmamaktadır.¹⁵

Genele bakıldığında, dünyanın neredeyse her coğrafyasında bölgesel çapta krize yol açabilecek su anlaşmazlıklarının var olduğu/yaşandığı görülmektedir; nitekim kıta Avrupasında Ren ve Tuna nehirleri, Orta Doğu'da Fırat ve Ürdün nehirleri, Güney Asya'da Ganj nehri, Afrika'da Nil nehri, Kuzey Amerika'da Kolorado ve Rio Grande nehirleri ile Orta Asya'daki Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin kontrolüne yönelik ihtilaflar bu duruma örnek olarak gösterilebilir.¹⁶ Söz konusu ihtilafların çözümü için su sisteminin kullanımına ilişkin –akarsuların geliştirilmesi hususunda, su hukuku açısından tavsiye kararından öteye gidemeyen ve birbirleri ile tezat oluşturabilen– uluslararası hukukun ikincil kaynağı olan bir takım doktrinlerin uygulandığı bilinmektedir.¹⁷ Bu doktrinler; Mutlak Egemenlik Doktrini, Doğal Durumun Bütünlüğü Doktrini, Ön Kullanımın Üstünlüğü Doktrini ve Hakça ve Makul Kullanım Doktrini'dir.¹⁸

12 Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri Kitabı II*, (Ankara: Turhan Kitapevi, 1996), s. 244.

13 Neşet Akmandor, *Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu*, (Ankara: Nurol Matbaası, 1994), s. 13.

14 İlgar Rüştü – Khalef Salem, “Türkiye'nin Sınırşan Akarsu Anlaşmalarına Coğrafi Açından Bir Bakış”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 10, İstanbul, 2004, s. 54.

15 Arda Özkan, “Su Hukukundaki Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye'nin Ortadoğu'daki Sınırşan Suların”, *Uluslararası Orta Doğu Kongresi*, 1-2 Kasım 2011, Kocaeli, s. 101.

16 Gleick, *a.g.m.*, s. 80.

17 Özkan, *a.g.m.*, s. 102.

18 Rüştü ve Salem, *a.g.m.*, s. 58.

Mutlak Egemenlik Doktrini

Harmon Doktrini olarak da anılan bu doktrine göre su sisteminin nüvesinin bulunduğu devlet, yani menba devlet, su sistemi üzerinde mutlak egemenliğe sahiptir; zira söz konusu doktrin çerçevesinde menba ülke, mansap ülke veya ülkeleri düşünmeden kendi çıkarları çerçevesinde, isterse suyun akışını değiştirebilir, istediği alanda kullanabilmekte (tarım, endüstri) ve barajlar vasıtasıyla depolayabilmektedir.¹⁹ Doktrin çerçevesinde menba ülkenin menfaati en üstte tutulduğundan mansap ülkelerin uğrayacağı zararlar göz ardı edilmiş ve tek ülke (menba) egemenliği taçlandırılmıştır; aksi takdirde, suyun üzerinde yapılabilecek herhangi bir müzakerenin ülke egemenliğini zedeleyeceği düşünülmektedir.²⁰ Bu doktrin temelinde menba ülkelerinin mutlak üstünlüğü kabul edildiğinden, doktrin su paylaşımı hususunda Kırgızistan ve Tacikistan'ın ulusal çıkarı maksimize etme eğilimlerine hizmet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Doğal Durumun Bütünlüğü Doktrini

Mansap ülkelere akarsulardan faydalanma konusunda üstünlük tanıyan bu doktrin, mutlak egemenlik doktrinine karşıt görüş olarak ortaya çıkmıştır; bu doktrine göre, aşağı kıyıdaş devlet, yukarı kıyıdaş devletin akarsuları kullanırken suyun gerek miktar gerekse kalitesinde değişiklik yaparak nehrin doğal akımını değiştirmesi konusunda veto hakkına sahip olmaktadır.²¹ Zira bu görüşe göre, suyun akışına olumsuz etkide bulunacak olan menba devlettir ve bu nedenle de kısıtlamalar da bu ülkeye yöneliktir. Böylece bir akarsuda, söz hakkı en aşağıdaki mansap devlete verilmektedir.²²

Nitekim doktrin, akarsuyu bölünemez yek pare bir yapı olarak değerlendirmektedir ve mansap ülke(lerin) de menba ülke(ler) gibi akarsudan tam manasıyla faydalanma hakları bulunmaktadır.²³ Bu doktrin uygulanması durumunda: Uluslararası akarsuyun, mansap devletin topraklarında yer alan kesimindeki suların fiziki niteliğinde menba devlet, herhangi bir değişiklik yapamaz; mansap devletin uluslararası akarsuyun menba devlet tarafından kullanılmasını veto etme hakkına sahiptir; mansap devletin akarsu üzerinde gelecekteki muhtemel

19 Nurit Kliot, *Water Resources and Conflict in the Middle East*, (London: Routledge, 1994), s. 5.

20 Rüşti ve Salem, *a.g.m.*, ss. 58-59.

21 Özkan, *a.g.m.*, s. 103.

22 Rüşti ve Salem, *a.g.m.*, s. 59.

23 Kliot, *a.g.e.*, s. 5.

kullanımları koruma altına alınmaktadır.²⁴ Zira doktrin beraberinde suyun ön kullanım/prior appropriation şartını da beraberinde getirmektedir; bu şarta göre su sistemi üzerinde tarafların herhangi bir talebi dikkate alınmadan önce, mansap ülkelerin sahip olduğu haklara saygı duyulmalı ve talepleri yerine getirilmelidir.²⁵ Bu doktrin Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi mansap devletlerin haklarını öncelendiğinden söz konusu ülkelerin su paylaşımı zeminindeki politikalarına dayanak sağlamaktadır. Zira Sovyetler döneminde sahip oldukları geniş topraklar hasebiyle tarım ülkesi haline getirilen söz konusu ülkelerin, ekonomilerinin önemli bir kısmını oluşturan sulu tarım faaliyetlerini devam ettirmeleri şüphesiz kontrollü sulamanın gerçekleştiği bir düzende mümkün olacaktır.

Ön Kullanım Üstünlüğü Doktrini

Bu doktrine göre bir ülke, kendi topraklarında geçen suyu, diğer kıyıdaş ülkelerden önce kullanmaya başlamışsa, bu kullanıma devam ettiği sürece, kazanılmış bir hak olarak sudan öncelikli olarak kullanma hakkına sahiptir. Diğer mecra ülkelerse, suyu kullanmaya başlayınca, bu hakkı gözetmelidir. Mevcut düzenin ve ekolojik bütünlüğün korunması esas alınmıştır; ancak bu hak, kapsamında ülkeye akan tüm sular girmez. Sadece daha önce kullandığı ön kullanıma konu olan kısım girer. Ayrıca kıyıdaş ülkeler bu sulardan yararlanırken aşağı kıyıdaş ülkelere zarar vermemeye özen göstereceklerdir.²⁶ Bu doktrin, hem yukarı kıyıdaş hem de aşağı kıyıdaş devletin öne sürebileceği bir doktrin olarak görünmesine karşın yukarı kıyıdaş devletin zarar verme potansiyeli taşıması nedeniyle, sadece aşağı kıyıdaş devlet tarafından ileri sürülebilecek bir doktrindir. Doktrine göre, kazanılmış haklar bir iç hukuk düzenlemesi olarak uluslararası hukuka aktarılmaya çalışılmıştır.²⁷ Bu doktrin temelinde menba ülkelerinin suyu kullanım üstünlüğü kabul edildiğinden doktrin su paylaşımı hususunda, Kırgızistan ve Tacikistan'ın içerisinde oldukları enerji darboğazını aşma politikalarına hizmet ettiği söylenebilir.

Adil Kullanım Doktrini

Bu doktrine göre her havza devleti, kendi ülkesi içinde akan kesiminde, o akarsudan makul ve hakkaniyete uygun bir şekilde faydalanma hakkına sahiptir. Bu

24 Rüşti ve Salem, *a.g.m.*, s. 59.

25 Kliot, *a.g.e.*, s. 6.

26 Rüşti ve Salem, *a.g.m.*, ss. 59-60.

27 Özkan, *a.g.m.*, ss. 103-104.

doktrine göre en fazla yarar sağlama ve en az zarar görmeyen ölçüsünün ne olacağı konusu uyumsuzluklara göre değişeceğinden, doktrini benimseyenler tarafından bazı görüşler ortaya atılmıştır. Doktrini benimseyen Uluslararası Hukuk Derneği'nin 1966 yılında aldığı Helsinki ilkelerinin 5. maddesinde, hakça kullanım ilkesini belirleyen faktörler belirlenmiştir. Dernek, bu kuralların hiçbirinin diğerine göre bir üstünlük taşımadığını ve her özel durumda ilgili tüm faktörlerin bir bütün olarak ele alınıp değerlendirileceğini de belirtmiştir.²⁸ Hakça ve makul kullanım için göz önünde tutulması gereken faktörler Helsinki Kararının 5/2. maddesinde aşağıdaki şekilde sınırlanmıştır²⁹; i) her havza devletinin ülkesine düşen drenaj alanının oranı da dâhil olmak üzere, havzanın coğrafi durumu; ii) her havza devletinin su katkısı da dâhil olmak üzere, havzanın hidrolojik durumu, iii) havzayı etkileyen iklim şartları, iv) mevcut kullanımları da kapsamak üzere, havzanın sularının geçmiş kullanımı; v) her havza devletinin ekonomik ve sosyal ihtiyaçları, vi) havza devletlerinin her birinde, geçimi havza sularına bağlı nüfus; vii) her havza devletinin ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yaranan çareleri karşılaştırma; viii) yararlanabilecek başka kaynakların bulunması; ix) havza sularının kullanılmasında, israfın önlenmesi; x) kullanımlar arasındaki çatışmaları uzlaştırma çaresi olarak, bir ya da daha çok havza devletine tazminat verme imkânları; xi) havza devletinin ihtiyaçlarının, diğer bir havza devletine ciddi zarar verilmeden karşılanabilme derecesidir.³⁰

Hakça ve makul kullanım görüşüne göre, her kıyıdaş devletin kendi toprakları içinde akan bir sınıraşan suyu kullanma hakkı bulunmaktadır. Ancak, bu kullanımın; makul ölçülerde olması; aşağı kıyıdaş devletlere önemli zararlar vermemesi; hakkaniyet ilkesine ters düşmemesi gerekmektedir.³¹ Buna göre su sistemi üzerinde hem menba hem de mansap ülke(ler) eşit haklara sahiptirler. Ancak uluslararası hukuk çerperinde menba devletin söz konusu su sistemi üzerinde (yeni) tesis(ler) inşa etmesi ve bu tesis(ler)in inşasının/işletilmesinin mansap devleti önceki su kullanımı hususunda zarara sokması, hukuken bir aykırılık doğurmamaktadır. Bu uygulamada tek dayanak noktası, mansap devlete tamir

28 Özkan, *a.g.m.*, s. 104.

29 "Sınıraşan ve Sınır Oluşturan Sulara İlişkin Uluslararası Hukukun Durumu", *Orsam Su Araştırmaları Programı*, (Erişim: 10 Mayıs 2014), <http://www.orsam.org.tr/tr/sukaynaklari/hukikibakis.aspx>.

30 Özkan, *a.g.m.*, s. 103.

31 Thomas Naff, "Conflict and Water Use in The Middle East", *Water in the Arab World: Perspectives and Prognoses*, Ed. Peter Rogers – Peter Lydon, (Massachusetts: Cambridge, 1994), Division Of Applied Sciences Harvard University, s. 264.

edilemeyecek derecede zarar verici sonuçlar doğurmaması ilkesidir. Yine uygulamada adil kullanım doktrini bir norm olarak uluslararası hukukta yer bulmakta³² ve uluslararası sular üzerine meydana gelen ihtilafların çözümünde ve söz konusu su sistemlerinden taraflar adına elde edilecek en yüksek faydanın sağlanmasında kullanılmaktadır.³³ Sonuç olarak bu doktrinin çalışmanın özünü oluşturan Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin kullanımı/paylaşımı hususunda ihtilaf yaşayan menba ve mansap devletlerin politikalarını kapsayıcı bir yapıda olduğu açıktır. Ancak Kırgızistan ve Tacikistan özelinde, kurulması amaçlanan hidroelektrik santrallerin Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a doğuracağı zararların telafisinin söz konusu doktrin minvalinde çözüme kavuşturulmamış olması, uygulama açısından bu doktrinin de mümkün olamayacağını göstermektedir.

ORTA ASYA'DA SINIRAŞAN SULARIN DURUMU

Genel olarak bakıldığında Orta Asya'nın sınırşan suları; Amu Derya ve Sır Derya (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan), Şu ve Talas (Kazakistan, Kırgızistan), Tarım (Kırgızistan, Tacikistan ve Çin), İle (Kazakistan ve Çin), İrtiş veya Ertis (Çin, Kazakistan, Rusya), Ural, İşim, Tobol (Kazakistan, Rusya) nehirleridir.³⁴ Yukarıdaki satırlarda da değinildiği üzere çalışmanın asıl odak noktasını, Amu Derya ve Sır Derya nehirleri minvalinde süregelen ihtilafın ulus devlet ve bölgesel dinamikler bağlamında incelenmesi oluşturmaktadır. Bu nedenle ilerleyen satırlarda, bilhassa Amu Derya ve Sır Derya nehirleri bağlamında süregelen ihtilaf ve tartışmalar ele alınacaktır.

Amu Derya ve Sır Derya nehirleri Orta Asya'nın en büyük nehirleri olmakla beraber Sovyetler Birliği döneminde yer aldıkları coğrafya itibarıyla Sovyet tarım politikasının can damarını oluşturmuşlardır. Bu dönemde göreceli olarak tarıma daha elverişli arazileri olan Kazakistan, Özbekistan ve kısmen Türkmenistan'ın sulu tarım faaliyetleri söz konusu menba devletlerden temin edilen su ile desteklenmiştir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin ardından, Sovyetler döneminde tesis edilmiş olan Orta Asya ülkeleri arasındaki enerji ve su alış-veriş sistemi de Varşova Paktının yıkıntıları altında kalmıştır. Öyle ki, Orta Asya ülkeleri ara-

32 Kamuran İnan, "Southeastern Anatolia Project And Turkey's Relations with the Middle-East Countries", *Middle East Business and Banking*, 1990, s. 249-250.

33 Özkan, *a.g.m.*, s. 106.

34 Canat Mominkulov, "Orta Asya'da Sınırşan Nehirlerle İlgili Sorunlar", *EkoAvrasya*, 13.01.2014, (Erişim: 12 Mayıs 2014), <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=125&lang=tr>

sındaki su paylaşım sistemi, menba Tacikistan ve Kırgızistan'daki hidro-güç tesislerindeki su tahliye rejimi ve mansap ülkelerinin enerji tedarikini telafi etme düzeyi temelinde Sovyet Moskova kontrolü altında oluşturulmuştur. Bu sisteme göre Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinden elde edilen suyun taksimi şu şekilde olmuştur: Kırgızistan ve Tacikistan, mansap ülkelerin tarımsal ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla ilkbahar ve yaz döneminde daha fazla elektrik üretmeli, bununla birlikte kış döneminde, sel baskınlarını önlemek için elektrik üretimini azaltmalı ve mansap ülkelerin sulu tarım faaliyetleri için su birikimi yapılmalı; mansap ülkeleri ise kış döneminde azaltılan elektrik üretimini telafi etmek amacıyla menba ülkelerine kömür, petrol (mazot) ve gaz tedarik edeceklerdir.³⁵ Ancak Sovyetlerin olmadığı bir dünya düzeninde değinilen su taksimi sistemi, Devletlerarası Su Kaynaklarının Ortak Yönetimi ve Koruma Alanında İşbirliği anlaşması gibi atılan adımlara rağmen sürdürülebilir olamamıştır.

Nitekim bölgenin temel su kaynaklarına sahip Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin menba ülkeleri olan Kırgızistan ve Tacikistan, mansap ülkeler olan Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın ziraat faaliyetlerini ve sulama gereksinimlerini dikkate almadan su tesisleri inşa etmeye başlamışlardır. Elbette bu anlayışın nüvesinde bağımsızlıkla birlikte, menba ve mansap devletlerin kendi ulusal çıkarlarını maksimize etmek adına geliştirdikleri enerji politikalarının yaptığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte söz konusu enerji politikalarının vücut bulduğu yaklaşımlar ise menba ülkeler bağlamında, mansap ülkelerin uğrayacağı zarar hesap edilmeden inşa edilmeye başlanan hidroelektrik santrallerdir. Zira Tacikistan'ın Sovyetler'den kalma Rogun Barajı'nın inşasına devam etme çabası ve Kırgızistan'ın Kambarat-1 barajını inşa etme girişimi, bölgede gerginliğe yol açmıştır. Bu bağlamda Eylül 2012 tarihinde Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Kazakistan'a ziyareti sırasında Tacikistan'da Rogun ve Kırgızistan'da Kambarat-1 barajlarının yapımından ve herhangi bir büyük devletle bu alanda antlaşma imzalanmasından önce uluslararası uzmanların görüşünün alınması gerektiğini bildirmiş; 350 metre yüksekliğindeki Rogun Barajı ve 275 metre yüksekliğinde Kambarat-1 Barajının yapılmasının bölgede çevre felaketine ve bu sorunun savaşa dahi yol açabileceğinin altını çizmiştir.³⁶

35 Zakir Chotaev, "Orta Asya Politikalarında Sınıraşan Sular: Kırgızistan'dan Genel Bakış", *Hazar World*, (Erişim: 13 Mayıs 2014), <http://www.hazarworld.com/2013-ekim/analiz/orta-asya-politikalarinda-sinir-asan-sular-kirgizistandan-genel-bakis>.

36 İsmail Büyükay, "Türkistan'daki Su Krizi ve Çözüm Önerileri", *Kasem-Kadim Stratejiler Encümeni Merkezi*, (Erişim: 13 Mayıs 2014), <http://www.kasem.org/turkistan-daki-su-krizi-ve-cozum-onerileri-3917740-haberi>

Benzer şekilde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Orta Asya'daki ırmakların üst kısmında kurulması planlanan hidroelektrik santrallerin bağımsız uzmanlar tarafından uluslararası ekspertizden geçirilmesi gerektiğini dile getirerek bölge halklarının, bu projelerin güvenilir olduğuna inandırılması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Bu ırmakların yukarı kısmında yerleşen ülkeler, Kerimov veya Nazarbayev’i değil, bölge ülkelerinin halklarını bu projelerin ekolojik güvenilirliği konusunda inandırması gerekiyor”.³⁷

Rogun Barajı, 1970’li yıllarda Sovyetler Birliği merkez yönetimince yapımına başlanan bir baraj olması hasebiyle 1990’ların başında, Sovyetlerin çözülmesiyle, yapımı duraklatılmış sonrasında ise gerek kaynak yetersizliği, gerekse de komşu devletlerin –hassaten Özbekistan– karşı çıkmaları neticesinde bugün dahi bitirilememiş bir projeyi ifade etmektedir. Barajın tamamlanması, Tacik halkı için müreffeh bir yaşam ve enerji güvenliğinin kendi imkanlarıyla garanti altına alınması anlamına gelmektedir. Zira Tacikistan Bilimler Akademisi’nin 60. Kuruluş yıldönümünde konuşan Devlet Başkanı İmamali Rahman, Orta Asya’nın hidroelektrik kaynaklarının 554 milyar kW/saata eşit olduğunu ve bunun önemli kısmına ise Tacikistan’ın sahip olduğunu belirterek ülkesinin Rogun Barajı’na olan ihtiyacını şöyle ifade etmiştir: “Tacikistan’ın petrol ve doğalgazı yok. 20 yıldır 7 bin nüfuslu halk özellikle kış aylarında elektrik olmaması nedeniyle zor günler geçiriyor. Bizim Rogun ve diğer hidroelektrik santral projeleri tamamlamaktan başka çaremiz yok.”³⁸

Ancak diğer taraftan bakıldığında barajın inşası Tacikistan’ın mansap komşusu Özbekistan için ise tarım faaliyetlerinin, bilhassa pamuk üretiminin, büyük darbe alması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Tacikistan Cumhurbaşkanı Rahman, Rogun barajı inşası nedeniyle Tacikistan ve Özbekistan arasında oluşan gerginliğe sağduyu mesajıyla karşılık vermiştir: “İnşa etmekte olduğumuz hidroelektrik santrallerinde bölgedeki tüm ülkelerini menfaatlerini göz önünde bulunduracağız.”³⁹ Bununla birlikte barajın inşa edileceği bölgenin deprem bölgesi olması da barajın tamamlanması açısından engel teşkil etmektedir. Her ne kadar Tacikistan tarafı, bu bölgede 1906-2010 yılları arasında kaydedilen dep-

37 “Nazarbayev’e göre Ortaasya’nın en büyük sorunu”, *Haber7.com*, (Erişim: 9 Mayıs 2015) <http://www.haber7.com/asya/haber/1038734-nazarbayeve-gore-ortaasyanin-en-buyuk-sorunu>

38 “Orta Asya’nın hidroelektrik kaynaklarını 554 milyar kWh”, *Cihan Haber Ajansı*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), http://www.cihan.com.tr/tr/haber/Orta-Asyanin-hidroelektrik-kaynaklarini-554-milyar-kWh_3571-CHNTIzNTcxLzM=

39 “Rahman’dan sağduyu mesajları”, *Cihan Haber Ajansı*, (Erişim: 9 Mayıs 2015) http://www.cihan.com.tr/tr/haber/Rahmandan-sagduyu-mesajlari-_8475-CHMTEwODQ3NS80

remlerin 6,0 ölçeğini geçmediğini vurgulasa da Tacikistan, Özbekistan'ın aleyhte yürüttüğü lobi faaliyetlerinin önüne geçmekte zorlanmaktadır.⁴⁰

Zira Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov'un, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov ile yaptığı görüşmelerde, bölge ülkelerindeki su sorunu ve hidroelektrik santral projelerinin olası sonuçlarına karşı ortak hareket edilmesini hususunda kamuoyu oluşturma girişiminde olduğu bilinmektedir.⁴¹ Kerimov ziyaretinde ayrıca, Kırgızistan'daki Kambarata-1 ve Tacikistan'daki Rogun hidroelektrik santrallerinin 1970'li yıllarda tasarlandığına ve o günden bu yana tesislerin inşaat normlarıyla ilgili kuralların değiştiğine dikkati çekerek, sınırışan sular üzerindeki yeni çalışmaların mutlak surette Birleşmiş Milletlerin kuruluşlarının incelemesine tabi olmasının önemini vurgulamaktadır.⁴²

Bu minvalde menba ülkelerce atılan adımlar Kazakistan ve Özbekistan'ın sulu tarım faaliyetleri için ihtiyaç duyduğu suyun temin edilememe sebebi haline gelmektedir. Mevcut durum itibariyle bakıldığında Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın sınırlı olan su kaynaklarını ekonomik olarak kullanmaya mecbur durumda oldukları anlaşılmaktadır.⁴³ Bununla birlikte İklim değişikliği nedeniyle nehirlerin debisinin % 20 civarında azalması yanı sıra, gerek eski Sovyet teknolojisi olmaları, gerekse hidrolik altyapı ve jeneratörlerin bakımsızlığı nedeniyle, mevcut hidroelektrik santrallerinden elde edilen enerjide büyük verim kayıpları olduğu, bazı tesislerde bu kayıpların % 40'a ulaştığı bilinmektedir. Diğer taraftan menba ve mansasap devletler arasında su tahsis anlaşması olsa da, su yönetimine ilişkin bir anlaşma bulunmadığından, su kotaları değişmediği hâlde verim zamanları değiştiği için kullanan ülkelerin menfaatleri etkilenmektedir.⁴⁴ Orta Asya'nın su sorunlarının özünde, asıl olarak, Kırgızistan ve Tacikistan'ın enerjiye ulaşma konusunda yaşadıkları sorunlar yatmaktadır. Bu sorunları çözmek adına her iki ülkenin de Rogun ve Toktogul Barajlarından farklı olarak

40 Gülay Mutlu, "Tacikistan'ın Bitmeyen Projesi: Rogun Barajı", *Analist*, Ekim, Sayı 20, (Ankara: Usak Yayınları, 2012), s. 59.

41 "Tajikistan's Folly? The Rogun Dam", *Pulitzer Center*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://pulitzercenter.org/reporting/central-asia-tajikistan-rogun-vakhsh-river-dam-impoverished-uzbekistan-worldbank-UN>

42 "Uzbekistan Leader Warns of Water Wars in Central Asia", *eurasianet.org*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://www.eurasianet.org/node/65877>

43 Mominkulov, *a.g.m.*

44 Nadir Bıyıkoğlu, "Orta Asya'da Su Sorunları", 2023, 2010, (Erişim: 15 Haziran 2014), <http://www.2023.gen.tr/haziran2010/10.htm>, s. 66.

birkaç hidroelektrik santrali inşa etme projeleri bulunmaktadır; Kırgızistan, Sır Derya'nın kaynağının üst kısımlarına inşa edeceği Kambarata 1 sayesinde hem ihtiyaç duyduğu enerjiyi üretebilecek hem de mansap komşu devletleri için ihtiyaç duyulan suyu da Toktogul Barajında biriktirebilecektir. Ancak hem Kambarata-1 hem de Rogun Barajları, ülkelerin ulusal kaynakları ile yapılamayacak kadar maliyetlidir. Örneğin, Rogun barajının maliyeti Tacikistan gayri safi milli gelirin %85'ine, Kambarata Barajının maliyeti ise Kırgızistan gayri safi milli gelirin %77'sine denk gelmektedir. Bu barajlar inşası için her iki ülkenin de dış yatırım desteği alması gerekmektedir. Bu bağlamda söz konusu ülkelerin diğer ülkelerce desteklenmesi, bölgedeki istikrarın devamlılığı açısından da önem arz etmektedir.⁴⁵

Bununla birlikte soruna taraf ülkeler arasındaki ihtilafın aşılmasının önünde bir takım zorluklar bulunmaktadır. Taraf devletler arasında müşterek, bağlayıcı ve yasal kuralların olmaması, ulusal çıkarların diğerine göre önceliği, ulusal model ve kimlikler arasındaki ihtilaflar ve sürekli artmakta olan su ihtiyaçları bu sorunlar arasında gösterilebilir.⁴⁶ Söz konusu devletlerin bağımsızlıklarını elde etmelerinin ardından izledikleri politikaların ulusdevlet zemininde, ulusal çıkarı maksimize eden bir yaklaşım izlemesi oldukça doğal bir durumdur. Ancak yukarıdaki satırlarda da vurgulandığı üzere ulusal çıkarın maksimize edilme çabası, bölgesel istikrarsızlığın ateşleyicisi de olabilmektedir. Nitekim Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov'un vurguladığı üzere Orta Asya'daki su sorunlarına bağlı olarak oluşan enerji güvenliği, yakın gelecekte çözüme kavuşmadığı takdirde bölgesel çatışmalara, felaketslere ve hatta savaşırlara yol açabilecek kapasiteye sahiptir.⁴⁷ Dolayısıyla bölgesel güvenliğin ve istikrarın anahtarı, bölge ülkeleri arasında sürekli anlaşmazlığın nüvesini arz eden enerji güvenliğinin garanti altına alınması ile ilintili olduğu ifade edilebilir.

AMU DERYA VE SIR DERYA: PAYLAŞILAMAYAN İKİ KARDEŞ

Orta Asya'da yer alan iki büyük nehirleri olan Amu Derya ve Sır Derya nehirleri, farklı ülke topraklarından geçmekte, farklı kollarla beslenmekte ve iki farklı ül-

45 Mehmet Çağatay Abuşoğlu, "Tacikistan'ın Rogun Projesi ve Bölge Politikalarına Etkisi", 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/orta-asya-arastirmalari-merkezi/2014/09/30/7776/tacikistanin-rogun-projesi-ve-bolge-politikalarina-etkisi>

46 Mominkulov, a.g.m.

47 "Uzbek leader sounds warning over Central Asia water disputes", Reuters, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://www.reuters.com/article/2012/09/07/centralasia-water-idUSL6E8K793I20120907>

kede Aral gölüne dökülmektedir. SSCB döneminde Sovyet havzasında (neredeyse Amu Derya'nın %80'i ve Sır Derya'nın tamamı) akan bu nehirler Moskova merkezli taksim sistemiyle herhangi bir ihtilafa mahal olmadan gerçekleştiriliyordu. Zira Sovyet tarım politikaları zemininde tarımsal alanlarına ağırlık verilen Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın, Nisan-Eylül ayları arasında ihtiyaç duydukları sulama için istifade edecekleri su, Amu Derya ve Sır Derya'nın menba devletleri olan Kırgızistan ve Tacikistan tarafından sağlanmaktaydı. Elbette Kırgızistan ve Tacikistan'ın bunu sağlayabilmesi ancak kış aylarında, Sovyet Moskova tarafından inşa edilen Toktogul Barajı ve Nurek Barajı gibi, barajlarda su biriktirmesi ve bu suyu sulamanın ihtiyaç duyulduğu Nisan-Eylül ayları arasında mansap devletlere doğru bırakmasını gerekli kılıyordu. Buna karşın kendi enerji ihtiyacını da söz konusu su kaynağından sağlayan Kırgızistan ve Tacikistan için kış aylarında sahip olduğu suyu kullanmayıp biriktirmek, ciddi anlamda bir enerji dar boğazını da beraberinde getirmekteydi. Sovyet Moskova'nın bu darboğaza çözümü ise hassaten mansap devletlerden ve Sovyetler Birliği'nin genelinden elde edilen elektrik, petrol, kömür ve doğal gazın söz konusu menba devletlere aktarımı şeklinde olmuştur. Bu sayede menba devletler sonbahar ve kış aylarında sahip oldukları suyu hidrogüç üretiminde kullanmak yerine mansap devletler için barajlarda ve rezervuarlarda biriktirebiliyorlardı.

Yukarıdaki satırlarda değinilen sistemin belirli bir süre boyunca sorunsuzca işlediği varsayabilir. Zira bu sistemin işleyebilmesi iki sac ayağı üzerinde yükselmiştir. Kremlin tarafından sıkı bir şekilde takip edilen devlet başına düşen su kotası hakkı ve sulama projelerinin su ihtiyaçları bir ayağı oluştururken, Kırgız ve Tacik yönetimlerinin kışı enerji dar boğazına düşmeden geçirebilmeleri adına düzenli bir şekilde enerjinin aktarılması diğer sac ayağını oluşturmaktadır.⁴⁸ Ancak Sovyetler Birliği'nin iki kutuplu dünya düzeninin terk etmesinin ardından oluşan yeni düzen içerisinde Soğuk Savaş döneminin "iç" nehirleri olan Amu Derya ve Sır Derya'nın birden bire sınıraşan nehirler haline gelmesi ve bu nehirler üzerinde Sovyetlerin çözülmesine değin süre gelen taksim sisteminin devamı üzerine soru işaretleri ortaya çıkmıştır. Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin menba ve mansap devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından söz konusu soru işaretlerinin ortadan kaldırılmasına dair atılan ilk somut adım 1992 yılının Şubat ayında Almatı'da imza edilen Devletlerarası Su Kaynaklarının Ortak Yönetimi ve Koruma Alanında İşbirliği/On Cooperation in the Field of Joint Management

48 Bo Libert – Erkin Orolbaev – Yuri Steklov, "Water And Energy Crisis in Central Asia", *China And Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 6., No. 3., 2008, ss. 10-11.

and Conservation of Interstate Water Resources anlaşması olmuştur. Ekonomileri büyük ölçüde sulu tarıma bağımlı olan Orta Asya ülkeleri için söz konusu yapının devamlılığı hayati önem taşımaktaydı; imza edilen anlaşmanın yegane özelliği ise Sovyetler'den süregelen taksim sisteminin taraflar açısından üzerinde anlaşılacak yeni bir taksim sistemi oluşana kadar status quo'nun devamlılığını sağlamasıdır.⁴⁹ Bununla birlikte 18 Şubat 1992'de Almatı'da imza edilen anlaşma, menba ve mansap devletlerin söz konusu su sistemleri üzerinde eşit kullanım hakkını vurgularken, Orta Asya'da yer alan devletlerarası su kaynaklarının korunmasının da ortak sorumluluğunda olduğunun altını çizmektedir.⁵⁰

Diğer taraftan söz konusu anlaşmanın yürürlüğe girmesini yapması adına Su Kordinasyonu İçin Devletlerarası Komisyon/The Interstate Commission For Water Coordination (ICWC) oluşturulmuş ve Sovyet Moskova'nın icra ettiği taksim sisteminin takipçiliğini üstlenmiştir. ICWC, bölgede sınıraşan suların yönetimi hususunda en üst merci haline gelirken, Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin su taksimi görevini de üstlenmiştir. Üç ayda bir taraf devletlerin su taksimleri hususunda bilgi alışverişi ve takip için toplanan komisyon; konsensus üzerine karar alınan ve her taraf devletin eşit oya sahip olduğu bir yapı arz etmektedir. Komisyona enformasyon ve bilim konusunda desteği Bilimsel Enformasyon Merkezi/the Scientific Information Center (SIC) sağlarken, enformasyon merkezi ile birlikte Amu Derya ve Sır Derya Havza Su Yönetim Organizasyonları ile ICWC Sekreterliği'nin oluşturduğu üst merci, komisyonun yürütücü yapısını oluşturmaktadır.⁵¹

1992 Anlaşması ve buna bağlı hedefleri icra edecek kurumlarının var olması, Kırgızistan ve Tacikistan'ın sonbahar ve kış aylarını enerji darboğazı olmaksızın atlattığını sağlayacak enerji takviyesini şart koşan herhangi bir karar veya bağlayıcı şartı mansap ülkeler için dikte etmemektedir.⁵² Zira Sovyetler döneminde Moskova yönetiminin sıkı bir şekilde icra ettiği taksim sistemi içerisinde menba ülkelerin sonbahar ve kış aylarını –barajlarda su biriktirmelerine imkan tanıyacak şekilde– enerji takviyesi almaları sağlanmaktaydı. Bu bağlamda menba devletler, sonbahar ve kış aylarında ihtiyaç duydukları enerjiyi sağlamak

49 Libert vd, *a.g.m.*, ss. 10-11.

50 Daene C. McKinney, "Cooperative Management of Transboundary Water Resources in Central Asia", *The Tracks of Tamerlane-Central Asia's Path into the 21st Century*, Ed. D. Burkhart – T. Sabonis-Helf, (:National Defense University Press, 2003), s. 195.

51 McKinney, *a.g.m.*, ss. 195-196.

52 Libert vd, *a.g.m.*, s. 11.

için barajlarda su biriktirme lüksünü gösterememişlerdir; zira bu durum aslında Orta Asya’da cereyan eden sınıraşan su sorunlarının nüvesini oluşturmaktadır. Öyle ki, sonbahar ve kış aylarında barajlarda su biriktirmek yerine büyük miktarlarda su salınımı yaparak hidrogüç elde etmek isteyen menba devletlerinin bu hareketi, mansap ülkelerini ciddi anlamda sıkıntıya sokmaktadır. Nitekim, gerçekleşen büyük su salınımları neticesinde mansap devletlerin bazı bölgelerinde –Kazakistan’ın Sır Derya’nın aşağı kısmında 400.000 civarı nüfus ve 10.000 hektar tarım arazisi–taşkınlar hasebiyle risk altına girmektedir. Diğer taraftan sonbahar-kış aylarında büyük oranda suyun salınması neticesinde mansap devletleri, ilkbahar-yaz aylarında ihtiyaç duydukları sulama ve içme suyunu tedarik edememektedirler; bu bağlamda da mansap devletler, ekonomilerinin büyük oranda sulu tarıma bağımlı olması hasebiyle, sulama suyu konusunda darboğaz yaşamakta ve tarım arazilerini bu nedenle kaybetmektedirler.⁵³ Bu çerpe de ğerlendirildiğinde, 18 Şubat 1992 tarihinde Almatı’da imza edilen anlaşmanın pek de bir önemi harbiyesi kalmamaktadır.

Orta Asya’da cereyan eden su ihtilafı dünya genelinde bakıldığında özel bir yere sahiptir. Sovyetler döneminde bir iç su olan su sisteminin devletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından sınıraşan su sistemine dönüşmesi ve Sovyetler döneminde var olan taksim sisteminin oluşan yeni siyasi iklim içerisinde devam etmesinin pek mümkün olmayacağı gerçekleri dikkate alınmalıdır. Öyle ki, menba devletler olan Kırgızistan ve Tacikistan’ın sonbahar-kış aylarında ihtiyaç duydukları enerjinin sağlanması Sovyetler Birliği döneminde merkezi otoritenin iradesinde temin ediliyor ve bu ülkelerin enerji güvenliği, merkezi yönetimce sağlanan enerji kaynaklarınca garanti altına alınıyordu. Benzer şekilde mansap ülkelerin ilkbahar-yaz ayları için ihtiyaç duyacağı sulama ve içme suyunun temini konusunda yine Sovyet merkezi yönetiminin iradesi minvalinde garanti altına alınmaktaydı. Ancak Sovyetlerin olmadığı bir dünya düzeninde, ulus/devlet anlayışının yükselişte olduğu bir coğrafyada ulusal çıkarın en üst ideal olarak devletler tarafınca benimsenmesi, uluslararası ilişkiler disiplinin doğası ve sistemin gereği olarak garip karşılanmamalıdır. Ancak ulusal çıkarın bir yanda maksimize edilme çabası diğer taraftan bölgesel istikrarsızlığın da ateşleyicisi olmamalıdır.

Menba ve Mansap devletlerin su ihtiyacına yönelik olarak barışçıl ve sürdürülebilir ilişkiler geliştirmek isterken her ülkenin temel ihtiyaçları üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Ancak son dönemde suyun kendisi bu ihtiyaçlar ara-

53 Libert vd, *a.g.m.*, s. 12.

sında giderek belirginleşmektedir. Kırgızistan'ın su karşılığında Kazakistan'dan kömür alabilmesi mümkün iken ülkede artan enerji ihtiyacı Kazakistan ve Özbekistan'ın sulama alanlarına akan suyun azalacağı korkusunu pekiştirmektedir. Aynı şekilde Türkmenistan ve Özbekistan arasındaki anlaşmazlık, her iki ülkenin daha fazla suya ihtiyaç duyduğu konusunda ısrar etmesinden kaynaklanmaktadır. Halihazırda her iki ülkenin de, 1996 yılında yapılan suyun eşit paylaşımına ilişkin anlaşmaya uygun hareket etmediği ifade edilebilir. Tacikistan ise su kaynakları bakımından en zengin ikinci ülke olmasına rağmen, kendi topraklarından çıkan suyun ancak %10'unu kullanabilmektedir.⁵⁴

Amu Derya ve Sır Derya nehirleri bağlamında menba ve mansap ülkelerin karşı karşıya geldiği durum incelendiğinde enerji güvenliği açısından çözümlenmesi gereken sorunların bulunduğu anlaşılmaktadır. Menba ülkeleri açısından sonbahar-kış aylarında ihtiyaç duydukları enerjinin sağlanmaması, mansap ülkeler için ise ekonomilerinin refah seviyesini koruyabilmesi adına ihtiyaç duyduğu suyun temin edilememesi her iki taraf adına da ciddi anlamda bir enerji güvenliği açığının olduğunun göstergesidir.

SONUÇ

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan arasında süregelen sınırşan suların kullanımı sorunu oldukça geniş bir coğrafyada enerji güvenliğini tehdit eder hale gelmiştir. Özellikle Amu Derya ve Sır Derya'nın paylaşımı ve kullanımına yönelik arayışlar Orta Asya ülkelerinin ilişkilerinde gerginliğe sebep olmaktadır. Ekonomik olarak nispeten yetersiz seviyede duran Kırgızistan ve Tacikistan'ın menba ülkeler olarak, ekonomik açıdan daha güçlü durumda gözüken mansap ülkeler Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan ile ilişkilerde suyu bir değişim aracı olarak kullanabilmesi bölgede kalıcı çözüm üretilmesini ötelemektedir. Bununla birlikte hem Kırgızistan hem de Tacikistan, sonbahar-kış ayları için ihtiyaç duydukları enerjinin tedariki hususunda ciddi anlamda darboğaz yaşamaktadırlar. Kırgızistan ve Tacikistan'ın içerisinde buldukları enerji dar boğazını aşamaları söz konusu ülkelerin suya olan ihtiyaçlarının artmasına sebebiyet verdiği gibi bölgede yeni gerginliklerin ve çatışma ihtimallerinin de kuvvetlenmesini sağlamaktadır. Buna karşın yenilenebilir enerji kaynaklarının (güneş, rüzgar gibi) ve nükleer enerji santrallerinin kısa ve orta vadede ihtiyaç duyulan enerji tedarikini karşılaması mümkün görülmemektedir.

54 Kılıç, a.g.m., s. 64.

Çalışmanın başında da yer verildiği üzere 1820 ile 2007 yılları arasında sınıraşan sular sebebiyle imza edilen uluslararası anlaşmaların sayısının 450'yi bulduğu görülmektedir⁵⁵. Bununla birlikte uluslararası hukuk zemininde söz konusu anlaşmazlıkların çözümüne dair geliştirilen “Mutlak Egemenlik, Doğal Durumun Bütünlüğü, Ön Kullanım Üstünlüğü ve Adil Kullanım Doktrinleri” minvalinde Kırgızistan, Tacikistan ile Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında cereyan eden gerginlik dikkate alındığında her doktrinin farklı cenahların amacına hizmet eder bir yaklaşım sunduğu görülmektedir. Zira “Mutlak Egemenlik Doktrini” temelinde menba ülkelerinin mutlak üstünlüğü kabul edildiğinden doktrinin su paylaşımı hususunda, Kırgızistan ve Tacikistan’ın ulusal çıkarı maksimize etme eğilimine hizmet ettiği açıktır. Ancak diğer taraftan “Doğal Durumun Bütünlüğü Doktrini” düşünüldüğünde, bu doktrin Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi mansap devletlerin haklarını öncelediği ve söz konusu ülkelerin su paylaşımı zeminindeki politikalarına dayanak sağladığı görülmektedir. Zira Sovyetler döneminde sahip oldukları geniş topraklar hasebiyle tarım ülkesi haline getirilen söz konusu ülkelerin, ekonomilerinin önemli bir kısmını oluşturan sulu tarım faaliyetlerini devam ettirmeleri şüphesiz kontrollü sulamanın gerçekleştiği bir düzende mümkün olacaktır. Diğer taraftan “Ön Kullanım Üstünlüğü Doktrini” ise menba ülkelerinin suyu kullanım üstünlüğünü kabul ettiğinden Kırgızistan ve Tacikistan’ın içerisinde oldukları enerji darboğazını aşma politikalarına hizmet ettiği söylenebilir. Son olarak “Adil Kullanım Doktrini” ise menba ve mansap devletlerin politikalarını kapsayıcı bir yapı arz etmekte ancak Kırgızistan ve Tacikistan özelinde, kurulması amaçlanan hidroelektrik santrallerinin Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’a doğuracağı zararların telafisini çözüme kavuşturacak bir yapı sunamamaktadır.

Her ne kadar çalışmada söz konusu ihtilaflar temelinde bölgesel istikrarsızlıklar ve çatışmaların ortaya çıkabileceği ön kabulü temel alınsa da, söz konusu veriler ışığında sınıraşan suların, ülkeler açısından bakıldığında çatışmadan ziyade ortaklığın temeli olma potansiyeline sahip olduğu da açıktır. Ancak bu ihtilafın fırsata dönüşmesi için şüphesiz bölgedeki aynı kaderi paylaşan milyonlarca insanın hak ve menfaatleri göz önüne alınarak mümkün olacaktır. Bununla birlikte hidroelektrik inşası başta olmak üzere su kaynakları üzerinde yapılacak inşaa çalışmalarının menba ve mansap devletlerin kazanımlarına zarar vermesinin önüne geçilmesi de önem taşımaktadır. Öyle ki, Kırgızistan ve Tacikistan Amu-

55 United Nations Transboundary Waters Fact Sheet, (Erişim: 14 Kasım 2014), http://www.unwater.org/fileadmin/user_upload/unwater_new/docs/transboundary_waters.pdf

derya ve Sırderya nehirlerinin paylaşımı noktasında değiş-tokuşa dayalı kısmi çözümler yerine sorunu toplumsal ve ekonomik bir kalkınma projesine dönüştürme yollarını aramalıdır. Bu çözümlenme her iki ülkenin refah ve kalkınma düzeyine olumlu etki edecektir.

Mansap devletlerin kışın bırakılacak suyu, ilkbahar-yaz dönemlerinde sulama için kullanılmak üzere biriktirmek amacıyla sınırları içerisinde rezervuarlar inşa etmesi düşünülebilir. Bu bağlamda Özbekistan'da Fergana Vadisine Rezek-sai ve Kenkulsai rezervuarlarını, Kazakistan'ın ise Koksarai Rezervuarını inşa etmesi dile getirilmektedir.⁵⁶ Ancak rezervuarların Sır Derya nehrinin can damarını keseceği iddiası ile birlikte Fergana Vadisi çeperinde dile getirilen bu çözüm önerilerine de tepkiler bulunmaktadır.

Kırgızistan ve Tacikistan için ek gelir oluşturularak bu ülkelerin sonbahar-kış aylarında enerji ihtiyaçlarını komşu ülkelerden veya diğer tedarikçilerden satın alma yoluyla karşılaması mümkündür. Bunun içinse sulama sezonu boyunca üretilen elektrik enerjisinin mansap ülkeler tarafından satın alınması ve mansap ülkelerin, menba ülkelere su biriktirmeleri karşılığında ödeme yapması şeklinde ifade edilebilir.

Bunlardan farklı olarak Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin adil, akılcı ve etkin kullanımı üzerine tarafların mutabakatının sağlanması oldukça önemlidir. Zira Orta Asya'daki sınıraşan nehirlerde yapılacak hiçbir çalışma mevcut çevreye ve bölgedeki su dengesine zararlı bir etki yapmamalıdır ve inşa edilecek hiçbir yapının, onarılamaz çevresel zararlara yol açmayacağına ve nehirlerde hak sahibi ülkelerin su yolları kullanımındaki mevcut dengelerini bozmayacağı hususu garanti edilmelidir.⁵⁷ Sınıraşan suların kullanımına dair projelerin uygulanması, hidrolik tesislerin yapımı da dahil, bağımsız bir ön ve detaylı incelemeye tâbi tutulmalı; hem menba hem de mansap devletlerin çıkarlarının güdüldüğü aynı zamanda çevresel güvenliğin de dikkate alındığı bir yaklaşım temelinde uygulanmalıdır.⁵⁸ Diğer taraftan bölgedeki ihtilafın çözümü adına sürecin uluslararası arenaya taşınması şüphesiz olumlu bir etki doğuracaktır. Bu bağlamda; kapasite geliştirme ve gelişim politikalarına katkıda bulunulması, enerji ve su tasarrufu için farklı projelerin geliştirilmesi; Orta Asya ülkeleri arasında diyalogun

56 Libert vd., *a.g.m.*, s. 16.

57 Bıyıkoğlu, *a.g.m.*, s. 68.

58 Bıyıkoğlu, *a.g.m.*, s. 68.

ve müzakerenin kolaylaştırılması ve ticari yatırımların sağlanması için maddi yardımların yapılması büyük önem arz etmektedir.⁵⁹

Amu Derya ve Sır Derya üzerine süregelen ihtilafın çözülmesi ile hem bölgede su etkin bir şekilde kullanılarak bölge ülkelerinin zenginliği artacak hem de enerji güvenliği garanti altına alınarak gelecekte bölgede cereyan etmesi muhtemel savaş olasılıklı çatışmaların da önüne geçilmiş olacaktır. Bununla birlikte ihtilafa taraf ülkelerin çözümü sağlaması halinde mevcut durumu fırsat haline dönüştürebileceklerdir; öyle ki, mevcut su rezervleri en iyi şekilde değerlendirilmesi ülkenin ekonomik kalkınmasına doğrudan etki yaparak halkın refah düzeyini artıracaktır.

59 Libert vd., *a.g.m.*, s. 18.

KAYNAKÇA

- “Nazarbayev’e göre Ortaasya’nın en büyük sorunu”, *Haber7.com*, (Erişim: 9 Mayıs 2015) <http://www.haber7.com/asya/haber/1038734-nazarbayeve-gore-ortaasyanin-en-buyuk-sorunu>
- “Orta Asya’nın Bitmeyen Su Sorunu”, *Anadolu Ajansı*, 15 Haziran 2014, (Erişim: 15.06.2014), <http://www.aa.com.tr/tr/tag/98970--orta-asyanin-bitmeyen-su-sorunu>
- “Orta Asya’nın hidroelektrik kaynaklarını 554 milyar kWh”, *Cihan Haber Ajansı*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), http://www.cihan.com.tr/tr/haber/Orta-Asyanin-hidroelektrik-kaynaklarini-554-milyar-kWh_3571-CHNTIzNTcxLzM=
- “Rahman’dan sağduyu mesajları”, *Cihan Haber Ajansı*, (Erişim: 9 Mayıs 2015) http://www.cihan.com.tr/tr/haber/Rahmandan-sagduyu-mesajlari-_8475-CHMTEwODQ3NS80
- “Sınırşan ve Sınır Oluşturan Sulara İlişkin Uluslararası Hukukun Durumu”, *Orsam Su Araştırmaları Programı*, (Erişim: 10 Mayıs 2014), <http://www.orsam.org.tr/tr/sukaynaklari/hukukibakis.aspx>
- “Tajikistan’s Folly? The Rogun Dam”, *Pulitzer Center*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://pulitzercenter.org/reporting/central-asia-tajikistan-rogun-vakhsh-river-dam-impoverished-uzbekistan-worldbank-UN>
- “Uzbek leader sounds warning over Central Asia water disputes”, *Reuters*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://www.reuters.com/article/2012/09/07/centralasia-water-idUSL6E8K793I20120907>
- “Uzbekistan Leader Warns of Water Wars in Central Asia”, *eurasianet.org*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://www.eurasianet.org/node/65877>
- Akmandor, Neşet, *Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu*, (Ankara: Nurol Matbaası, 1994)
- Bıyıkoğlu, Nadir, “Orta Asya’da Su Sorunları”, 2023, 2010, (Erişim: 15.06.2014), <http://www.2023.gen.tr/haziran2010/10.htm>
- Büyükcay, İsmail, “Türkistan’daki Su Krizi ve Çözüm Önerileri”, *Kasem-Kadim Stratejiler Encümeni Merkezi*, (Erişim: 13 Mayıs 2014), <http://www.kasem.org/turkistan-daki-su-krizi-ve-cozum-onerileri-3917740-haberi>
- Chotaev, Zakir, “Orta Asya Politikalarında Sınırşan Sular: Kırgızistan’dan Genel Bakış”, *Hazar World*, (Erişim: 13 Mayıs 2014), <http://www.hazar-world.com/2013-ekim/analiz/orta-asya-politikalarinda-sinir-asan-sular-kirgizistandan-genel-bakis>
- Demirtepe, M. Turgut Demirtepe; Bozbey, İzzet Ahmet, “Özbekistan ve ‘Arap Baharı’: Anna Karenina İlkesi ya da Potansiyel Bir ‘Devrim’in İmkanı”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 33, (Ankara: Usak Yayınları, 2013)

- Erhan, Çağrı, “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları”, *Küresel Politikada Orta Asya*, Der. Mustafa Aydın, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2005).
- Gleick, Peter H., “Water And Conflict: Fresh Water Resources And International Security”, *International Security*, Vol. 18, No.1, 1993.
- İnan, Kamuran, “Southeastern Anatolia Project And Turkey’s Relations with the Middle-East Countries”, *Middle East Business and Banking*, 1990.
- Kılıç, Gülay, “Orta Asya’da Su Sorunu: Bir Yılan Hikâyesi”, *Analist*, Ağustos Sayı:6, (Ankara: Usak Yayınları, 2011).
- Kliot, Nurit, *Water Resources and Conflict in the Middle East*, (London: Routledge, 1994)
- Libert, Bo; Orolbaev, Erkin; Steklov, Yuri, “Water And Energy Crisis in Central Asia”, *China And Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 6, No. 3, 2008.
- Lowi, Miriam, “Rivers of Conflict, Rivers of Peace”, *Journal of International Affairs*, Vol. 49, No. 1, 1995.
- Mckinney, Daene C. “Cooperative Management of Transboundary Water Resources in Central Asia”, *The Tracks of Tamerlane-Central Asia’s Path into the 21st Century*, Ed. D. Burkhart – T. Sabonis-Helf, (:National Defense University Press, 2003).
- Mehmet Çağatay Abuşoğlu, “Tacikistan’ın Rogun Projesi ve Bölge Politikalarına Etkisi”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, (Erişim: 9 Mayıs 2015), <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/orta-asya-arastirmalari-merkezi/2014/09/30/7776/tacikistanin-rogun-projesi-ve-bolge-politikalarina-etkisi>
- Mischke, Jakob; Umland, Andreas, “Germany’s New Ostpolitik: An Old Foreign Policy Doctrine Gets A Makeover”, *Foreign Affairs*, 9 Nisan 2014, (Erişim: 09.04.2014), <http://www.foreignaffairs.com/articles/141115/jakob-mischke-and-andreas-umland/germanys-new-ostpolitik>
- Mominkulov, Canat “Orta Asya’da Sınırşan Nehirlerle İlgili Sorunlar”, *EkoAvrasya*, 13.01.2014, (Erişim: 12 Mayıs 2014), <http://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=125&lang=tr>
- Mutlu, Gülay “Tacikistan’ın Bitmeyen Projesi: Rogun Barajı”, *Analist*, Ekim, Sayı 20, (Ankara: Usak Yayınları, 2012).
- Naff, Thomas, “Conflict and Water Use in The Middle East”, *Water in the Arab World: Perspectives and Prognoses*, Ed. Peter Rogers – Peter Lydon, (Massachusetts: Cambridge, 1994), Division Of Applied Sciences Harvard University.
- Özkan, Arda, “Su Hukukundaki Gelişmeler Çerçevesinde Türkiye’nin Orta-doğu’daki Sınırşan Suları”, *Uluslararası Orta Doğu Kongresi*, 1-2 Kasım 2011, Kocaeli.

- Pazarcı, Hüseyin, Uluslararası Hukuk Dersleri Kitabı II, (Ankara: Turhan Kitapevi, 1996)
- Rüştü, İlgar; Salem, Khalef, “Türkiye'nin Sınırşan Akarsu Anlaşmalarına Coğrafi Açıdan Bir Bakış”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 10, İstanbul, 2004.
- Tanrısever, Oktay F., “Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: ‘Yakın Çevre’ Doktrini'nin İflası”, *Küresel Politikada Orta Asya*, Der. Mustafa Aydın, (Ankara: Nobel Yayınevi, 2005)
- Xuetang, Guo, “The Energy Security in Central Eurasia: the Geopolitical Implications to China's Energy Strategy”, *China and Eurasia Forum Quarterly*, Volume 4, No. 4, 2006.